

Віталій Козюба (Київ),
молодший науковий співробітник Інституту археології НАН України
Андрій Чекановський (Київ),
молодший науковий співробітник Інституту археології НАН України

Пізньюсередньовічна буда на північній околиці Києва

Під час здійснення археологічних розвідок на території Великого Києва (території, підпорядкованій Київській міській раді) у травні 2012 р. нами було виявлено сліди буди – комплексу лісохімічного виробництва пізньюсередньовічного часу.

Пам'ятка розташована у Пуща-Водицькому лісництві в 2,5 км на північний захід від пл. Шевченка та в 1,85 км на захід від Мінського проспекту. Вона знаходиться в північній частині кварталу № 76 (майже по його центральній вісі), приблизно в 150 м на схід від просіки, що розділяє квартали № 75, 76, та в 60 м на південь від просіки між кварталами № 59 та 76. Зі сходу вздовж комплексу проходить стара лісова дорога, яка майже заросла. Ще далі на схід починається помітне падіння рельєфу.

Комплекс складається з трьох типів об'єктів. Центральне місце займає майдан діаметром близько 25 м, в центрі якого блюдцеподібне заглиблення діаметром 12 м, оточене валоподібним викидом землі. Розмір останнього – ширина близько 5 м при висоті до 1–1,2 м. Із півдня – південного заходу цей насип має розрив, який веде до центрального заглиблення.

Поруч, на південний схід, розташований аналогічний об'єкт, але менших розмірів. Його зовнішній діаметр – 15 м, внутрішній – 8 м. Прохід до центру зроблено з південно-східного боку. Цей об'єкт своєю тильною частиною з'єднаний із зовнішнім контуром попереднього.

На південний захід від першого з описаних об'єктів, в 10 м від нього та на тій же відстані один від одного помітні два плоских горбки діаметром близько 7 м та висотою 0,4 м (південно-східний) та 0,6 м (північно-західний). Вони, безперечно, штучного походження і входять до комплексу.

На північний захід від найбільшого майдану розташована група з 4–5 ям різної форми, розміру і глибини. Діаметр ям коливається в межах 1,5–3 м, глибина – від 0,2 до 2 м.

У ґрунті об'єктів, у викидах невеликих ямок, зроблених на місці комплексу невідомими (грабіжники?), спостерігається висока насиченість горілої деревини. Характер комплексу вказує на те, що це – залишки буди, де виробляли деревне вугілля або попіл для подальшого використання.

Відомо кілька видів давніх лісохімічних промислів – смолокуріння, виготовлення деревного вугілля, виробництво золи і поташу. Археологічно досліджувалися тільки смолокурні давньоруського часу і кілька об'єктів того ж часу були інтерпретовані як споруди для отримання деревного вугілля [1, 85–87].

Для пізнього середньовіччя і ранньомодерного часу маємо тільки згадки і описи у письмових джерелах. Археологічна ідентифікація і до-

слідження цих об'єктів не проводилися. Вважаємо, що співставлення описів і польові спостереження дають підстави для інтерпретації деяких об'єктів. Смолокуріння здійснювалося ямним і пічним методом. Обидві технології не залишають після себе великих наземних насипів. Залишки об'єктів смолокуріння мають невеликі розміри і заглиблені в землю. Випалення деревного вугілля здійснювалося двома способами – «ямним» і «кучним». Другий спосіб набагато продуктивніший і для часу, що нас цікавить, був панівним. Видобуток і обробка металу, ковальство створювали великий попит на деревне вугілля. Випалювали його найчастіше з дуба, берези, сосни, ялини. Під час «кучного» випалу споруджувалися великі курганоподібні споруди для спікання деревного вугілля, які потім розкопували. Вихід продукції становив 60–70%. Ямний спосіб випалу був менш ефективним. За способом складання колод «кучі» розрізняли «стоячі» і «лежачі». При першому способі колоди встановлювали вертикально у кілька рядів, утворюючи конусоподібну конструкцію (капа, капець, шопя). При другому – поліна вкладалися горизонтально і конструкція була більшою за розміром. Внизу встановлювали або складали поліна довжиною близько 1 м, а вище – коротші. Конструкцію обкладали з усіх сторін дерном (травою в середину), потім засипали землею, піском, залишаючи внизу і нагорі кілька продушин, через які регулювали доступ повітря під час горіння. Для припинення випалу засипали всі отвори і через 2-3 доби остиглий «курган» розкопували і діставали вугілля. Тривалість процесу залежала від величини «кучі» і складала 2-3 тижні. Випалювали як правило в лісі. Вибирали суху рівну ділянку (на відміну від поташні, де потрібна близькість води) [2, 247–248].

У літературі зазначається, що виробництво деревного вугілля могло поєднуватися із виготовленням золи. Зола була складовою для виробництва шолоку і поташу. На поташнях технологія виробництва вимагала великої кількості води для виварювання і випарювання сировини. Отже, буди, які розташовані далеко від джерел води, як і описана нами в Пуща-Водицькому лісі, очевидно, призначалися саме для виготовлення деревного вугілля.

«Робеньє попелу» в Київському воєводстві згадується в джерелах з XVI ст. Відомий документ 1594 р., за яким Києво-Печерський монастир дозволяв приватній особі займатись цим промислом в монастирському лісі на Київщині. Попіл вироблявся *«зо всякого дерева, которое бы на попель годно было, то есть з бересту, зь ясеня, з лещины и з вязу»* [3, 73].

Виявлена нами буда розташовувалась у київській частині пущі. Відомо грамота від 12.03. 1523 р., видана Сигізмундом I Межигірському монастирю, за якою кордоном між угіддями цього монастиря та київськими землями була р. Водиця [4, III, 21]. У першій половині XVII ст. ця територія між рр. Сирцем і Водицею належала Миколаївському домініканському монастирю, про що згадує П. Развидовський [4, II, 105]. Універсалом

Б. Хмельницького від 11.01. 1651 р. маєтності київських домініканців, в тому числі і ця земля, були передані Києво-Братському монастирю [5, 448]. Більш детальний опис меж цього володіння поданий у підтверджувальній грамоті київського полковника В.Ф. Дворецького, виданій Братському монастирю 3.05. 1659 р. [4, III, 85]. Підтвердження на цей ліс («бор») монастир одержав і пізніше – у 1694 р. [4, III, 108–109].

Незважаючи на поважний перелік актових документів, які чітко регламентують київсько-вишгородський (Братського та Межигірського монастирів) кордон по р. Водиця до її витoku і далі до верхів'я р. Горенка, у першій половині XVIII ст. за цю, відносно невелику (до 10 кв. км), земельну ділянку точилась запекла боротьба. Межигірський монастир самочинно посунав кордон своїх володінь у пуці на південь, вважаючи р. Мушанку (Мушинку, суч. струмок Мушенка) порубіжною з Києвом. Таким чином, ченці встановили контроль над лісом, просунувшись вглиб володінь Братського монастиря на 1,5 (східна частина спірної території, між нижніми течіями Водиці і Мушанки) – 2,6 км (західна частина: від оз. Синяки – витoku Водиці, до витoku Горенки).

Ця ситуація не задовольнила київський магістрат, адже всупереч кільком королівським привілеям, монастир *«в пуци боронит мещанам Киевским рубати на оправу места потребной на строенье хоромное деревне, на дворовые потребности дров, ... не допускает имети вступу, забираючи в пуци коне, волю, сокеры и самих жителей Киевских бьет, у монастыр запроважуєт, куєт и на роботизнах монастырских по недели килко держит»* [4, III, 135, 140]. Тому на початку жовтня 1713 р. межова комісія, до якої увійшли уповноважені магістрату та представники Межигірського монастиря на чолі з його архімандритом Іродіоном Жураківським, особисто проїхала вздовж спірних кордонів та розглянула підтверджувальні грамоти на володіння обох сторін.

Незважаючи на те, що обидві сторони надали документи, за якими кордон проходив по Водиці до її витoku з оз. Синякова [4, III, 136, 142, 143], межигірські монахи все ж наполягали на своєму варіанті кордону. Вони представили випис (екстракт) з київських гродських книг, виданий 25.04. 1613 р. Г. Готському, хорунжому землі київської, на володіння Вишгород та Петрівці, в якому подано опис кордонів цього маєтку, зроблений київським возним М. Мірановським 31.07. 1607 р. Ділянка кордону, яка нас цікавить, подана у цьому документі досить лаконічно: *«...через луг Мушиново сеножати на верх Горени речки»* [4, III, 145]. Відчуваючи юридичну вразливість своєї позиції, І. Жураківський наполіг на повторному огляді кордону, який відбувся 19 жовтня 1713 р. Архімандрит представив трьох свідків – місцевих мешканців, які тільки змогли показати кордон на частині Оболоні вздовж річки Кривої Почайни [4, III, 148–149]. Обстеження кордону «в бору» відбулось 20 жовтня. Було оглянуто сіножать Мушину, яку *«отец архимандрит именовал быти границею вышгородскою»*. Сіножать

розташовувалась серед лісу по берегах р. Мушанки і була поганої якості («*як бы на оден воз травы явилосся*»), оскільки вузька долина річки («*ровчак*») поросла лозами і дубником. На Мушанці розташовувалось кілька млинків, які були «*недавню построение за позволением майстратовым*». І. Жураківський наполягав, що ці млиники було збудовано з дозволу покійного ігумена Ф. Кошаківського, але власник нижнього млина Михайло Сакардюк відповів на це, що він брав у названого ігумена дозвіл лише на користання лісом («*о деревню з бору*»), а не на будівництво греблі [4, III, 150]. Оскільки кожна із сторін наполягала на своїй правоті, робота межової комісії 1713 р. не завершилась консенсусним рішенням.

Земельний спір між Межигірським монастирем і київським магістратом продовжився і далі. Тільки в суперечку двох сторін втрутився ще один власник спірних територій – Богоявленський Братський монастир, який не відіграв помітної ролі у межуванні 1713 р. Зберігся цікавий документ – карта 1746 р., яка зафіксувала цю боротьбу за пущу [6]*. Її повна назва: «*Карта сочиненая спорным Киево Брацкого учілішого манастыря з магістратомъ кіевскимъ грунтамъ*». Як видно з карти, Межигірський монастир на той час привласнив ще й землі на південь від р. Горенка, до витoku р. Котор. Таким чином, південна межа його володінь проходила по лінії р. Мушанка – оз. Синє – виток Котору. Незважаючи на те, що на карті цю частину лісу підписано як «*Грунтъ Межігорского манастыря спорной з Брацкимъ манстыремъ*», повний контроль над цією територією, без сумніву, мав саме Межигірський монастир. Це засвідчує розвиток подій попереднього часу.

Підсумовуючи, можна констатувати, що виявлена 2012 р. буда розташовувалась в тій частині пущі, за яку велась постійна суперечка між двома монастирями і магістратом. Відстань від буди до найближчої ділянки річища Водиці (яка зараз пересохла) на північний схід – 2,1 км, до витоків р. Мушинки на південний схід – 1,2 км. Якщо буда функціонувала у другій половині XVII ст., то вона була в юрисдикції Братського монастиря, якщо ж вона з'явилась у XVIII ст., то, скоріш за все, приносила прибуток Межигірському монастирю.

Буди, як тип археологічної пам'ятки доби пізнього середньовіччя, залишаються найменш вивченими. Якщо рудням, гутам ще приділялась певна увага дослідників промисловості і економіки Полісся модерного часу, то буди досі не привертати увагу науковців. Серед найперших кроків у цьому напрямку, очевидно, мають бути збір свідчень актового матеріалу та каталогізація залишків буд як археологічних пам'яток. Згодом постане потреба археологічного дослідження буд як комплексу об'єктів із своїми функціями і характеристиками.

Поки що ми можемо лише констатувати, що описана буда – перша подібного типу археологічна пам'ятка, зафіксована на території Великого Києва.

* Висловлюємо щирю подяку Дмитру Вортману, який вказав на цей документ і надав його фото.

Джерела та література

1. Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель). – К., 2003.
2. Полесьє: Матеріальна культура. – К., 1988.
3. Описание документов архива западнорусских униатских митрополитов. 1470–1700. – Спб., 1897. – Т. 1.
4. Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. – К., 1874.
5. Памятники, изданные Киевскою комиссиею для разбора древних актов. – К., 1897. – Т. 2.
6. Карта 1746 р. // ЦНБ ім. Вернадського, зал картографії. – № 45402.

В'ячеслав Крижанівський (Київ),
молодший науковий співробітник Відділу археології Києва
Інституту археології НАН України

Господарчі споруди та ями XVII – другої половини XIX ст., виявлені під час археологічних досліджень по вул. Десятинній у м. Києві

Серед господарчих споруд XVIII – другої половини XIX ст. можна виділити знайдені у період з 2000 по 2009 рр. археологічні об'єкти по вул. Десятинній, 1/3 та по вул. Десятинній, 11- А.

Археологічні дослідження по вул. Десятинній, 1/3 проводилися протягом 2000–2001 років. Вони фактично були продовженням робіт 1994 р. і велись в місцях, що за об'єктивних причин були недоступними на той час. В окремих випадках, для поточення раніше невиявлених деталей і їх кореляції з результатами розкопок 2000–2001 років проводились повторні розриття раніше досліджених квадратів ЕЖ, 11-14 і їх додаткове дослідження. Археологічні роботи розпочались 4 грудня і з невеликими перервами продовжувались до 20 січня 2001 р. [1].

Серед виявлених під час розкопок середньовічних об'єктів можна виділити ями 2, 4, 7-8 та споруду 2.

Яма 2 (об'єкт 2) зафіксована в північно-східному куті розкопу кв. 0-12. Заповнення об'єкта фіксувалося безпосередньо під піщано-щебневою підсипкою. Воно темно-сірого, майже чорного кольору із значним включенням вугілля та напівзотлілої органіки. В площу розкопу потрапило близьно 1/4 ями. Дно об'єкта зафіксовано на глибині 1,7 м від сучасного рівня поверхні. Стінки вертикальні, з підмазкою в її нижній частині, а по дну спондиловою глиною. Товщина підмазки 0,5–1,5 см. Під час дослідження та виборки заповнення було знайдено уламки зооморфних свищиків, керамічна люлька, кахлі, полив'яні миски, розбита глиняна скарбничка та ін. Серед отриманих матеріалів окремо виділяється шиферне пряслице та уламки давньоруської кераміки. Датується об'єкт XVIII ст.

З північного боку ями майже впритул до ями 3 примикала прямокутна в плані ямка зі слідами зотлілого дерева в її центрі. Розміри ями 25 х